

Ю. М. Сідоренко
помічник судді
Одеський апеляційний суд,
аспірант
Міжнародний гуманітарний університет
м. Одеса, Україна

ПРАВОВА ПРАКТИКА КВАЛІФІКАЦІЇ МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ ДЕПОРТАЦІЇ В УКРАЇНІ

***Анотація.** У статті висвітлене питання правової практики проваджень щодо депортації як міжнародного злочину. Такі провадження здійснювалися в Україні. На прикладі виявлених офіційних відомостей про досудове розслідування депортації кримськотатарського народу та відповідних судових рішень вказано на основні виклики та проблеми, що сформувалися із зазначеного питання у правовій практиці. Зокрема, це правильне встановлення часових меж цього злочину та кола осіб, яким було завдано шкоди у його результаті. Крім того, це загальні проблеми щодо визначення кола причетних до злочину осіб, належного встановлення їх правового статусу та забезпечення доведеності їх вини сукупністю доказів.*

***Ключові слова:** воєнні злочини, геноцид, депортація, міжнародні злочини.*

Актуальним викликом для сучасної правової науки та практики залишається проблема кваліфікації примусового переселення (депортації) населення у міжнародно-правовому вимірі. Для розуміння зазначеного феномену необхідно визначитися із практичним застосуванням відповідних норм у вітчизняній правовій практиці. Це питання традиційно пов'язується із питанням кваліфікації депортації кримськотатарського народу, яка почалася у 1944 році. Вказані проблеми у своїх працях піднімали такі вчені: В.І. Адамовський, Д.В. Антипов, Б.В. Бабін, О.Г. Бажан, Г.Т. Бекірова, А.В. Братковський, О.М. Велешко, О.М. Гладун, В.І. Головченко, Ю.І. Зінченко, Д.О. Кириченко, А.В. Приходько, Д.Р. Хаваджи, Р.І. Хаялі тощо. Однак вказані автори не торкаються аспектів поточних проваджень, які стосуються відображення питання депортації кримських татар у кримінально-процесуальних відносинах сучасної України.

Зокрема, А.В. Приходько у своїй монографії із посиланням на первинні документи лише згадує, що «до 2014 р. слідчим відділом Головного управління СБУ в АР Крим проводилася перевірка за фактом примусового переміщення кримських татар та інших народів у 1944 р., що серед іншого впливало з листа цього органу від 25 січня 2010 р. № 76/М2/20» та що «як впливає з наведеного авторами листа прокуратури АР Крим від 12 лютого 2016 р. № 17191вих16, слідчим відділом Прокуратури АР Крим здійснюється досудове розслідування за кримінальним провадженням щодо злочину геноциду проти кримськотатарського народу, вчиненого шляхом організації його насильницького переселення та утримання поза історичною батьківщиною» (№ 2201500000000401) [13, с. 176–177].

Водночас у публічних джерелах є мало достовірної інформації про хід зазначеного розслідування. Зокрема, як вказує у своїй публікації 2020 року колишній заступник голови СБУ М.М. Герасименко, прокуратура АР Крим проводить розслідування кримінального провадження за ст. 442 Кримінального кодексу України (далі – КК України) («Геноцид»). Як вказує дослідник, згідно з фабулою розслідування упродовж травня – липня 1944 р. за вказівкою колишніх керівників органів державної влади СРСР з території Кримської АРСР було насильно виселено понад 225 тисяч кримських татар та осіб інших національних груп для проживання до непристосованих районів СРСР. У повідомленні зазначалося, що слідчими «проводиться суттєвий перелік слідчих (розшукових) дій з метою притягнення винних до відповідальності» [2, с. 400].

При цьому на вебсайті прокуратури АР Крим та м. Севастополя вказаної інформації наразі не виявлено, але наявне розміщене 18 травня 2017 року «Офіційне повідомлення на виконання вимог ст. ст. 276–278 КПК України», що стосується кримінального провадження № 2201500000000401. У зазначеному повідомленні вказано, що у межах цього провадження від 19 грудня 2017 року, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України, 18 травня 2016 року складено повідомлення за ч. 1 ст. 442 КК України про підозру Сталіну (Джугашвілі) Й.В. (1879 року народження), «уродженцю міста Горі, який на час вчинення злочину займав посаду голови Державного Комітету оборони» та Берії Л.П. (1899 року народження), «уродженцю селища Мерхеулі, який

на час вчинення злочину займав посаду наркома Внутрішніх справ». Повідомлення було складене щодо геноциду, тобто діяння, умисно вчиненого з метою повного або часткового знищення будь-якої національної групи шляхом створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне або часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження [3]. Аналогічне повідомлення було оприлюднене у газеті «Урядовий кур'єр» від 26 травня 2017 року [4]. Проте ці повідомлення не відображали особливостей кваліфікації злочину та викликали питання щодо процесуального змісту.

На проведеному Представництвом Президента України в АР Крим та Кримськотатарським ресурсним центром круглому столі «Розслідування депортації кримськотатарського народу: проблеми і перспективи» 28 квітня 2018 року вказувалося, що порушення кримінального провадження щодо депортації кримськотатарського народу є важливим кроком для відновлення історичної справедливості, покарання винних, захисту прав депортованих осіб, виконання Україною міжнародних зобов'язань з питань переслідування геноциду. В офіційному повідомленні Представництва було вказано: «Завершення такого розслідування без рішення суду матиме величезні юридичні та політичні негативні наслідки. <...> депортація є злочином проти людяності, який не має терміну давності. Крім того, він не завершений за умислом ані у 1944 р., ані у 1956 р., ані у 1967 році» [5].

Зокрема, як констатувало Представництво, «прямим продовженням та складовою частиною єдиного умислу на знищення культурної, мовної, етнічної самобутності кримськотатарського народу є повторні депортації кримських татар з Криму у 60–80 роки 20 століття. При цьому досі живі співучасники злочинів». Також, як зазначав цей орган влади, «ухилення державою-агресором від розслідування депортації кримськотатарського народу та знищення окупаційною владою матеріалів відповідних процесуальних дій, які велися Головним управлінням СБУ в АР Крим протягом 2009–2011 рр., також мають отримати належну правову оцінку». Додатково у повідомленні констатувалося, що Представництво Президента України в АР Крим «буде вживати усіх заходів з правової допомоги щодо відновлення прав депортованих осіб, які мають процесуальний статус потерпілих у провадженні з розслідування депортації» [5].

18 травня 2020 року на офіційному вебсайті прокуратури АР Крим та м. Севастополя був розміщений інформаційний матеріал «Геноцид кримськотатарського народу. Розслідування прокуратури автономії має на меті відновлення історичної справедливості». У цьому повідомленні зазначалося, що вказаний орган прокуратури «здійснює процесуальне керівництво у кримінальному провадженні за фактом геноциду кримськотатарського народу та представників інших національних груп (ч. 1 ст. 442 КК України) шляхом насильницького переселення у 1944 році корінного населення півострову та інших національних груп з території Кримської АССР на території союзних республік та областей СРСР» [6], але при цьому не вказувалося, який орган здійснює саме досудове розслідування.

Як вказувалося у цьому повідомленні, «досудовим розслідуванням встановлено, що упродовж 18–20 травня 1944 року з території Кримської АРСР насильно було депортовано 250 тисяч людей, серед них було 193 865 представників кримськотатарського народу. Зокрема, до спецпоселень Узбецької РСР було вивезено 153 136 осіб, Марійської АРСР – 8 597 осіб, Казахської РСР – 4 286 осіб, Молотовської області – 10 555 осіб, Кемеровської області – 6 743 особи, Горьковської області – 5 095 осіб, Свердловської області – 3 594 особи, Івановської області – 2 800 осіб, Ярославської області – 1 059 осіб. Невстановленою залишається кількість осіб, вивезених до Киргизької РСР, Таджикицької РСР, Башкирської АРСР». У цьому повідомленні згадувався й висновок експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень імені Птухи НАН України, згідно з яким «насильницьке переміщення та умови в спецпоселеннях протягом 1944–1956 років призвели до загибелі близько 50 тисяч осіб, що становить 25,1% від чисельності кримськотатарського народу. Внаслідок скорочення дітонародження до 60,7% непрямі демографічні втрати становили 80,3% усього народу» [6].

У повідомленні прокуратури додавалося, що у ході здійснення досудового розслідування з метою отримання додаткових доказів, копій архівних документів, дослідження умов проживання були направлені міжнародно-правові доручення та повторні листи до Республік Узбекистан, Казахстан, Таджикистан, Киргизької Республіки та ще раніше до РФ. Однак, як додавалося у повідомленні, прокуратура АР Крим станом на травень 2020 року не отримала відповідей від жодної з країн, окрім РФ та Узбекистану. При цьому Генеральна прокуратура Узбекистану відмовилася надати українській стороні запитовані документи, а Генеральна прокуратура РФ вказала, що надання такої інформації нібито «суперечить інтересам національної безпеки». Також прокуратурою АР Крим додавалося, що «тривають експертиза безпеки життєдіяльності та судово-медична експертиза, які мають встановити факти нелюдського поводження при транспортуванні та нелюдських умов мешкання у спецпоселеннях» [6].

У 2021 році позицію державного обвинувачення у цій справі можна було з'ясувати в рамках брифінгу «Геноцид кримськотатарського народу 1944 року – злочин, який повторюється знову», на якому вона була презентована Прокурором АР Крим та міста Севастополя І. Поночовним. Зокрема, вказувалося, що оскільки для прокуратури «важливо було встановити усіх осіб, причетних до вчинення цього злочину, що дасть змогу реалізувати принцип відновлення історичної справедливості стосовно цілого народу» то, окрім вищого керівництва СРСР, прокуратурою АР Крим у лютому 2021 року було «повідомлено про підозри й керівникам нижчої ланки – від наркомів до начальників семи оперативних секторів, які брали безпосередню участь у депортації кримськотатарського народу». За даними прокуратури, Казахстан надав відмову щодо запитів про витребування документів з країн колишнього СРСР, а запити до Таджикистану та Киргизстану все ще перебувають «на виконанні» [7].

Крім того, як відзначалося керівником органу прокуратури, в рамках зазначеного кримінального провадження «були встановлені шляхи депортації кримських татар з Криму через територію України до спецпоселень на території союзних республік СРСР», а також «були зафіксовані нелюдські умови перевезення кримських татар та їх проживання у спецпоселеннях». На цьому брифінгу також відзначалося, що, окрім депортації кримських татар з Криму, радянська влада ще й експропріювала їхнє майно, адже «у процесі цього було незаконно привласнено понад 25,5 тис. будинків, понад 18,7 тис. земельних наділів, сотні тисяч голів худоби, 25 мільйонів книг та фонди 180 бібліотек». З огляду на це І. Поночовний вказував: «Крім злочину геноциду, можна говорити про злочин проти власності кримськотатарського народу» [7].

Під час вказаного заходу було підсумовано, що «уперше злочинним діям радянської влади проти кримськотатарського народу була дана саме юридична оцінка у цьому кримінальному провадженні» та що «під час розслідування був встановлений факт вчинення геноциду – злочину проти людяності, який не має строків давності. Було встановлене коло осіб, причетних до його вчинення» [7]. Аналіз Єдиного державного реєстру судових рішень (ЄДРСР) щодо перебігу вказаного провадження не дозволяє стверджувати про активну роботу органів досудового розслідування, яка б відобразилась у судових рішеннях.

Зокрема, у ЄДРСР були виявлені 120 судових рішень, які стосуються кримінального провадження № 22015000000000401, однак більшість із них була винесена з 22 листопада 2016 року до 13 грудня 2017 року слідчими судьями Генічеського районного суду Херсонської області. Ухвалами було задоволено чисельні клопотання заступника начальника відділу прокуратури АР Крим про допит окремих осіб у судовому засіданні у якості потерпілих. Усі ці клопотання стосуються допиту цих осіб щодо обставин «насильницького переселення протягом травня – липня 1944 року кримськотатарського народу та представників інших національних груп з території Кримської АРСР для проживання до непристосованих районів Узбецької РСР, а також до областей РСФСР, вчиненого особами з числа представників Державного комітету оборони СРСР та інших органів державної влади СРСР з метою часткового фізичного їхнього знищення» [8].

Зазначені клопотання містять стандартне обґрунтування того, що в ході досудового розслідування виникла необхідність допитати відповідних осіб, що проживають на окупованій території АР Крим, є особами похилого віку та мають низку хвороб. Вказані обставини дають підстави вважати імовірною неможливість допитати таких осіб. Наслідком цього є неможливість забезпечення участі цих осіб у судовому засіданні [9]. Крім зазначених ухвал, у вказаному провадженні є ухвала слідчого судді Печерського районного суду міста Києва від 5 серпня 2016 р., якою була залишена без задоволення скарга на постанову слідчого прокуратури АР Крим про відмову у визнанні заявника потерпілим у кримінальному провадженні № 22015000000000401.

Відмовляючи заявникові, слідчий суддя вказав: «Предметом кваліфікації кримінального правопорушення під час досудового розслідування у кримінальному провадженні № 22015000000000401 від 9 грудня 2015 р. є факт насильницького переселення протягом травня – липня 1944 року понад 225 тис. кримських татар та осіб інших національних груп з території Кримської АРСР до непристосованих для проживання районів Узбецької РСР, Казахської РСР, Башкирської АРСР, Марійської АРСР та інших областей РСФСР, вчиненого представниками органів державної влади СРСР за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України». В ухвалі зазначалося, що «події 2015 року, що відбулися на півострові Крим, не розслідуються у вказаному кримінальному провадженні».

Суд у цій ухвалі погодився із постановою старшого слідчого прокуратури АР Крим, якою було відмовлено заявникові у визнанні його потерпілим у кримінальному провадженні з посиланням на те, що «примусове виселення осіб кримськотатарської національності з території тодішньої Кримської АРСР до різних регіонів СРСР здійснювалося з 18 червня 1944 р. до 4 липня 1944 р.». Суд при цьому зазначив,

що заявник народився 1982 року у м. Чкаловськ, Таджикистан, у місцевості примусового переселення депортованих кримських татар. Слідчий суддя вказав: «Заявник не є особою, яку було депортовано з Криму у вказаний період часу. Отже, у провадження немає даних, які б свідчили, що розслідуваним кримінальним правопорушенням завдано йому моральної та майнової шкоди» [10].

Зазначене дозволяє дійти висновку про наявність низки важливих проблем, які пов'язані із правильною кваліфікацією у національному кримінальному праві міжнародного злочину, що полягає у депортації населення. Зокрема, це правильне встановлення часових меж цього злочину та кола осіб, яким було нанесено шкоду у його результаті. Крім того, це загальні виклики щодо визначення кола причетних до злочину осіб, належного встановлення їх правового статусу та забезпечення доведеності їх вини відповідною сукупністю доказів. Вирішення цих питань становить важливий вектор наступних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабін Б.В., Грінченко О.О., Приходько А.В. Питання розвитку та реалізації міжнародних стандартів прав корінних народів. О. : Фенікс, 2018. 238 с.
2. Герасименко М.М. Особливості розслідування геноциду. *Часопис Київського університету права*. 2020. 2. С. 398–401.
3. Офіційне повідомлення на виконання вимог ст. ст. 276–278 КПК України. *Прокуратура АР Крим та міста Севастополя*. 18.05.2017. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=208148&fp=801.
4. Офіційне повідомлення на виконання вимог ст.ст. 276–278 КПК України. *Урядовий кур'єр*. 26.05.2017. URL: https://ukurier.gov.ua/media/newspaper/adv/2017-05-26/97_5966r.pdf.
5. Розслідування депортації кримськотатарського народу. *Представництво Президента України в АР Крим*. 28.04.2018. URL: <http://www.ppu.gov.ua/rozsliduvannya-deportatsiyi-krymskotatarskogo-narodu/>.
6. Геноцид кримськотатарського народу. Розслідування прокуратури автономії має на меті відновлення історичної справедливості. *Прокуратура АР Крим та міста Севастополя*. 18.05.2020. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=277254&fp=190.
7. Слідство встановило факт геноциду кримських татар у 1944 році та причетних до нього. *Українформ*. 18.05.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3248023-slidstvo-vstanovilo-fakt-genocidu-krimskih-tatar-u-1944-roci-ta-pricetnih-do-nogo.html>.
8. Ухвала слідчого судді Генічеського районного суду Херсонської області від 22 листопада 2016 р., справа № 653/3854/16-к, провадження № 1-кк/653/586/16. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/63031992>.
9. Ухвала слідчого судді Генічеського районного суду Херсонської області від 13 грудня 2017 р., справа № 653/3417/17, провадження № 1-кк/653/787/17. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/71037142>.
10. Ухвала слідчого судді Печерського районного суду міста Києва від 5 серпня 2016 р., справа № 757/36316/16-к ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/59659658>.

Ю. Н. Сидоренко. Правовая практика квалификации международного преступления депортации в Украине. – Статья.

Аннотация. В статье освещен вопрос правовой практики Украины по депортации как международному преступлению. На примере выявленных официальных сведений о досудебном расследовании депортации крымско-татарского народа и соответствующих судебных решений указано на основные вызовы и проблемы, сформировавшиеся по данному вопросу в правовой практике. В частности, речь идет об установлении временных границ преступления и круга лиц, которым был нанесен ущерб. Кроме того, важным является определение круга частных к преступлению лиц, установление их правового статуса и обеспечение доказанности их вины.

Ключевые слова: военные преступления, геноцид, депортация, международные преступления.

Yu. Sidorenko. Legal Practice of Qualification of Deportation in Ukraine as the International Crime. – Article.

Summary. The article cover the issue of legal practice of deportation proceedings as an international crime committed in Ukraine. On the example of the revealed official information on the pre-trial investigation of the deportation of the Crimean Tatar people and the relevant court decisions, the main challenges and problems that have arisen on this issue in legal practice and need a doctrinal solution are indicated. In addition, these are general challenges in determining the range of persons involved in the crime, properly establishing their legal status and ensuring that their guilt is proved by an appropriate body of evidence.

Key words: Crimean Tatars, deportation, genocide, war crimes.